

**KELÂMÎ DÜŞÜNCEDE
ALLAH'IN İRÂDESİNİ SINIRLANDIRMA PROBLEMİ
(Mu'tezilî Yaklaşımın Bir Tahlili)**

Mustafa SÖNMEZ (*)

Özet

İrâde problemi, gerek dinî gerekse felsefî ve diğer sosyal alanlarda öteden beri tartışıla gelen önemli bir konudur. Bu nedenle İslam düşünce tarihinde irâde ile ilgili tartışmalar çok önemli bir yer tutar. Aynı zamanda araştırma konumuzu teşkil eden insan irâdesinin İlâhî irâdeyi sınırlandırıp sınırlandırmadığı meselesi de bu konuda yapıla gelen en önemli tartışmalardandır. Bu hususta Mu'tezilenin, İlâhî irâdeyi insanın irâdî fiilleri alanına taalluk ettirmemesi Ehl-i Sünnetçe İlâhî irâdeye yapılmış bir sınırlandırma şeklinde algılanmış ve bu anlayış şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İrâde, İlâhî irâde, insanın fiilleri, sınırlandırma, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile.

Problem of Limiting the God's Will in Islamic Philosophy

(An Analysis of Mu'tazilah's Approach)

Abstract

The problem of will has been a controversial subject in religious, philosophical and social fields. Indeed, the discussions concerning will (iradah) have an importance place in Islamic thought. The question whether human will limits divine will, which is the subject of this study, is one of important discussions in this field. In this connection, the position of the Mu'tazilah that the divine will does not relate to the human voluntary actions has been considered by Ahl al-Sunnah as a limitation imposed on the divine will and therefore harshly criticized.

Key Words: Will, divine will, human actions, limitation, Ahl al-Sunnah, Mu'tazilah.

---

*) Yrd. Doç. Dr. Atatürk Ün. Erzincan İ.M.Y.O. Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

İrâde meselesi, düşünce tarihi boyunca insanlığı en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu mesele, insanın davranışlarını ve buna bağlı olarak sürdürdüğü hayatını yakından ilgilendirdiği için çok önemlidir. İnsanın, gerek ferdî gerekse toplum hayatında sergilediği tüm davranışları irâdeyle yakından ilgilidir. Bu yüzden insanı ve davranışlarını konu edinen tüm sosyal bilimlerin bu konuya önemle eğildiklerini görmekteyiz.

Önemine binaen bu mesele, İslam düşünce tarihinde de ele alınmış ve Kelâm ekolleri arasında en çok tartışılan konular arasında yer almıştır. İnsanda hür irâdenin varlığı ve ya yokluğu, varsa bu irâdenin insan davranışları üzerindeki müessiriyetinin hangi düzeyde olduğu, Allah-insan ilişkisinde insan irâdesinin İlâhî irâdeyi sınırlandırıp sınırlandırmadığı gibi hususlar, söz konusu ekoller arasında cereyan eden en önemli tartışma konularından bir kaçını oluşturmaktadır.

Bu konudaki tartışmalara tüm boyutlarıyla temas etmek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Maksudumuz, konuyu sınırlandırarak Mu'tezilenin, "*İlâhî irâdenin, insanın irâdî fiilleri alanına taalluk etmediği.*" yaklaşımını ve bu yaklaşımıyla "*İlâhî irâdeye bir sınırlama yaptığı.*" şeklinde dile getirilen eleştirilerin bir tahlilini ve değerlendirmesini yapmaktır.

Bu nedenle, konunun daha iyi anlaşılması için "*İrâde kelimesinin sözlük ve terim anlamları*" na, "*Kur'an'da Allah'ın irâdesi*" ne ve "*Kelâm ekollerinin irâde anlayışları*" na kısaca temas etmeyi uygun görüyoruz.

A. İrâde Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamları

"İrâde" kelimesi, RVD kökünden türemiş olup sözlükte; bir şeyi yapmayı istemek, dilemek, arzulamak, tercih etmek; (hayvanı) otlatmak için salıvermek; hedeflemek, amaçlamak, seçmek, sevk etmek, kastetmek, meram etmek, sahip olmayı istemek, emretmek, ferman etmek¹... gibi manalara gelir.

Terim olarak "*irâde*"nin dinî, felsefî ve psikolojik yönden çeşitli tanımları yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

İrâde: "Her hangi bir şekilde kendisinden fiil meydana gelen bir durumu, canlıya gerekli kulan bir sıfattır."² "Bir fayda elde etme ve zararı defetme inancının ardından doğan eğilimdir."³ "Gücün yetmesi açısından eşit iki durumdan birini tahsis ve tercih ederek seçmeyi sağlayan bir sıfattır."⁴ gibi tanımlar yapılmıştır.

1) İbn Manzur, el-Afrîkî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, ts, II/187-191; İbrahim Mustafa ve diğerleri, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, İstanbul, 1986, I/381; Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İst., 1305, I/613; Rağîb el-İsfahanî, Ebü'l-Kasım Hüseyin, *el-Müfredât fi Çaribi'l-Kur'an*, Beyrut, ts., 200-207; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1993, 444.

2) Cürcanî, S. Şerif, *Ta'rifât*, Baskı yeri ve tarihi yok, 7; a.mlf, *Şerhü'l-Mevâkıf*, İran, 1907, VI/64-65.

3) Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 206-207; Cürcanî, Ta'rifât, a.y.; a.mlf., *Şerhü'l-Mevâkıf*, VI/64-65.

4) Taftazani, Sa'düddin Mesud b. Ömer, *Şerhü'l-Makâsîd*, Beyrut, 1989, IV/274.

Kelâmcılar irâdeyi: "Her hangi bir mecburiyet olmaksızın yapılması veya yapılmaması mümkün olan bir hususta iki taraftan birini diğerine tercih etmeyi gerektiren bir sıfattır."⁵ şeklinde tarif ederler.

Bunlara ilaveten irâde ile ilgili olarak: "Bir takım motif ve sebeplere göre eylemi belirleme gücü, eyleme ilişkin ruhsal güçlerin tamamı, hürriyeti ihtiva eden istek, tasavvurlar ve fikirler üzerinde düşünerek onları gerçekleştirme kararı, aklın uygulama gücünü göstermesi, aklın hedef ve gaye gücü, iyi niyet ve istek, hayatın ve insanın temel meyli."⁶ şeklinde muhtelif tanımlar yapılmıştır. Bunlar bu hususta yapılan tanımlardan sadece bir kaçıdır.

Bu konuda farklı tanımlar yapılmasının sebebi şudur: "İrâde" gibi soyut kavramların, eskilerin ifadesiyle, "efrâdını câmî ağyârını manî" tam bir tarifini yapmak mümkün değildir. Bunların, maddî varlıklar gibi eni boyu belli olmadığı için kesin sınırları belirlenemez. Bu nedenle bu tip soyut kavramların çok çeşitli tanımları yapılmaktadır. Bu tanımların hiç birisi tam anlamıyla bunları anlatmak için tek başına yeterli değildir. Ancak her bir tanımın, söz konusu kavramların bir veya bir kaç yönüne dikkat çektikleri de muhakkaktır.

B. Kur'ân'da Allah'ın İrâdesi

Kur'an âyetlerini incelediğimizde İlahî irâdeyle ve bu sıfatın evrendeki tecellileri ile ilgili çok sayıda âyetler görmekteyiz. Bunlardan bir kısmının anlamı şöyledir: "*Mülkünde ortağı olmayan ve dilediği gibi hareket eden⁷, dilediğini yapan ve yaratan⁸, O dilemedikçe hiç kimse bir şey yapamayan⁹, mülkünde dilediği gibi tasarruf eden ve yaptığından sorumlu tutulamayan,.....*"¹⁰ gibi âyetlere ve bunların benzerlerinin tümüne birden baktığımızda görülen manzara şudur:¹¹ Kur'an, Allah'ı mutlak irâde ve güç sahibi, her dilediğini yapan ve yaratan, mülkün tek ve gerçek sahibi, mülkünde dilediği gibi tasarruf eden, her an her şeyi bilen, görüp gözetken, irâde ve yaratmasına hiçbir engel olmayan, eşi, benzeri, zıddı ve ortağı bulunmayan, Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtın bir Zât olarak tanıtır¹².

C. Kelâm Ekollerinin İrâde Anlayışları

Kur'an'da ifade edilen ve sık sık vurgulanan Allah'ın mutlak ve sonsuz irâde sahibi olduğu, O'nun sonsuz gücü ve yaratıcılığı hususlarının, Kelâm ekollerince de aynen benimsendiğini görüyoruz. Şimdi bu ekollerin konu ile ilgili görüşlerine kısaca değinelim.

5) Fahreddin er-Razî, *Metalibü'l-Âliye Mine'l-İlmi'l-İlâhî*, Beyrut, 1987, III/175.

6) Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1977, 227.

7) İsrâ, 17/111; Furkân, 25/2.

8) Bakara, 2/253; Hûd, 11/107; Hac, 22/14; Burûc, 85/16.

9) Dehr, 76/30; Tekvîr, 81/29.

10) Enbiya, 21/23; Şûra, 42/49; Maide, 5/17; Geniş bilgi için bkz. Abdulbaki, M. Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfrehres li Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul, 1990, 391-397.

11) Bkz. Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1977, 54-57.

12) Hadîd, 57/2-6; Buruc, 85/16; Ankebût, 29/5,60; Nur, 24/45; En'am, 6/163; Şûra, 42/11; Bakara, 2/22; Zümër.

1. Cebriyye Mezhebinin İrâde Anlayışı

Cebriyye, insanda hiç bir şekilde irâde hürriyetinin olduğuna inanmaz. Ona göre her şey, Allah tarafından önceden takdir edilmiştir. Kul, takdir edilen bu fiilleri yapmaya mecburdur. İnsanlar bir robot gibi iradesizdir. Dolayısıyla Allah'ın mutlak irâdesi karşısında havada rüzgârın önünde sürüklenip şuraya buraya savrulan bir tüy veya yaprağa benzerler. Bu nedenle her türlü fiil ve hareketlerini yapmaya mecburdurlar¹³.

2. Mu'tezilenin İrâde Anlayışı

Mu'tezilîler, insanların kendi hür irâde ve ihtiyarlarıyla hareket ettiklerini, dolayısıyla "kendi fiillerini kendilerinin yarattığını" sorumluluğun da kullara ait olduğunu söylerler. Onlara göre insanın fiili sadece kendi gücüyle ve iradesiyle meydana gelir. Allah'ın irâde ve kudretinin insanın irâdî fiillerinin oluşmasında müdahalesi ve tesiri yoktur. Çünkü onların fiil ve hareketleri, tamamen Allah tarafından kullara bırakılmıştır. Bu nedenle kul, kendi irâdesinde ve fiilini yapmada tamamen hür ve serbesttir¹⁴. Bu görüşleriyle Mu'tezilenin, İslam düşüncesinde mutlak tefvizci (insana mutlak hürriyet tanıyan) bir anlayışın öncülüğünü ve temsilciliğini yaptığı görülür.

3. Eş'ârîlerin İrâde Anlayışları

Eş'ârîlere göre Allah'ın irâdesi; ezeli, zâfî ve mutlaktır, zaman ve mekân itibarıyla değişmez. Bu nedenle her şeyin üzerinde ve her şeyi kuşatmaktadır. insanın fiilleri de Allah'ın sonsuz irâdesinin sınırsız kapsamı içerisinde. Mülkünde ancak O'nun dilediği olur, dilemediği olmaz¹⁵. İnsanın fiillerini irâde etmede hürriyetinin olup-olmadığı konusunda Eş'ârîlerde bir açıklık görülmez. Onlar, ne Mu'tezile gibi insana tam bir hürriyet verirler, ne de Cebriyye gibi insanı irâdesiz sayarlar. İkisi arasında bir yol tutmaya çalışırlar. Bu yüzden kendilerine Cebr-i mutavassıt (orta yol Cebirciler) denilmiştir¹⁶.

4. Matüridîlerin İrâde Anlayışları

Matüridîlere göre insan fiillerinin meydana gelmesinde hem Allah'ın hem de insanın irâde ve kudretleri birlikte tesir etmektedir¹⁷. Bu nedenle insanların ihtiyarî fiilleri, kendi cüzî irâdeleri ile Allah'ın dileyip yaratması ikilisinin birlikte etkisiyle meydana gelir.

- 13) Şehrîstânî, Abdükerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1961, 11/87; İsferrâinî, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tabîr fi'd-Din*, Mısır, 1359 h., 63; Bağdadî, Abdülkahir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire, ts., 211; en-Nesefî, Ebu'l-Muin, "*Bahrü'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslam*" tercümesi, trc. Cemil Akpınar, Konya, 1977, 75; Işık, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, 70; Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Matüridî*, İstanbul, 1984, 179; Gölcük Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1988, 203.
- 14) Kadı Abdülcebbar Abdullah b. Ahmed, *Şerhü'l-Usulü'l-Hamse*, Kahire, 1988, 323, 340, 778; Eş'ârî, Ebu'l-Hasen, *Makalâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfî'l-Musallin*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980, 93; İsferrâinî, 38; Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah, *el-İrşad İla Kavâtü'l-Edilleti fi Usulü'l-İtikâd*, Beyrut, 1985, 174; Seyyid Bey, *Usul-ü Fıkah Derstleri*, Dersaadet, 1338 h., 127-128; Aydın, Ömer, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, İstanbul, 1998, 76-78.
- 15) Eş'ârî, *el-Lümâ fi'r-Reddi Alâ Ehli'z-Zeyğî ve'l-Bidai*, Darü'lübnan, 1987, 101; Özler, 91-92; Aydın, 79.
- 16) İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Ankara, 1981, 69-70; Gölcük-Toprak, 200-202.
- 17) Matüridî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabü'l-Tevhid*, İstanbul, 1979, 229, 237-238; el-Beyadî, Kemaleddin Ahmed, *İşaratü'l-Merâm min İbaratü'l-İmam*, İstanbul, 1949, 256-257; Seyyid Bey, 140.

Onlara göre Allah, ihtiyarî bir fiili yaratması için insanın cüzî irâdesini kullanmasını şart koşmuştur. Eğer insan bir fiilin vukuunu kasd ve irâde ederse Allah, o fiili dilerse yaratır. Çünkü O, kulun kastedip niyet ederek yöneldiği fiili halkeder¹⁸.

Kur'an'da Allah'ın irâdesi ve Kelâm ekollerinin irâde anlayışları ile ilgili bu kısa malumatı sunduktan sonra şimdi asıl konumuza gelelim.

D. Allah'ın İrâdesini Sınırladığının Anlamı

1. Allah-Âlem İlişkisi Açısından İlâhî İrâdenin Sınırlandırılması Meselesi

Âlem: "Top yekûn var olanların oluşturduğu bir varlık sahası.", "Allah'ın isimleri ve sıfatlarıyla tecelli ettiği aynalar."¹⁹, "Açıkça algılayamadığımız tek tek varlıklardan oluşan organik bir bütün."²⁰, "Yaratılmış maddî ve manevî varlıkların tümü."²¹ olarak tarif edilmektedir.

İslam düşüncesinde âlem: *İnsanı Allah'ı bilmeğe ve O'nu bütün kemâl sıfatlarıyla tanımaya götüren bir vasıta ve imkân olarak görülmüş, âlemin varlığı Allah'ın varlığı ve birliği için en önemli bir delil addedilmiştir*²².

Allah-âlem ilişkisine gelince, şüphesiz bu ilişki "yaratıcı-yaratılmış" ilişkisi çerçevesinde cereyan etmektedir. Kur'an'a göre Allah, evreni bir kere yaratıp kendi haline bırakmış ve terk etmiş değildir. Aksine O'nun evrenle ve içindekilerle münasebeti her an devam etmektedir²³. Allah, her an bir yaratma ve tasarruf halindedir²⁴. Kâinatı tasarrufu hiç bir zaman kesintiye uğramaz. Kâinat, içindekilerle birlikte tamamen O'nun mülküdür. O, mutlak ve sonsuz ilim, irâde, kudret vb. her türlü kemâl sıfatlarla muttasıf olup mülkünde dilediği gibi tasarruf etmektedir²⁵.

Kur'an'da ifade edilen Allah-âlem ilişkisi anlayışı, doğrudan doğruya İslam düşüncesine de yansımış ve bu yansımanın bir sonucu olarak, Allah, bu düşüncede bütün kemâl sıfatlarla muttasıf, her şeyi ile sonsuz ve bütün sıfatları ile mutlak olan, bütün kâinatı, görünen ve görünmeyen her şeyi bilen ve var eden, her şeye gücü yeten, dilediği şeyi yaratan bir yaratıcı, yaratması ve tasarrufu daimi olan bir "fâil-i muhtâr"(dilediğini yapabilen) olarak tavsif edilmektedir²⁶. Bu konuda bütün Kelâm ekolleri görüş birliği için

18) Matürîdî, 225-229; İbnü'l-Hümmam, Kemâl, *el-Müsayere*, İst., 1979, 110-111; Seyyid Bey, 16-17, 131; Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Samsun, 2000, 129; Kılavuz, A. Samim, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâmâ Giriş*, İstanbul, 1993, 100; Aydın, 80-85.

19) Sunar, Cavit, *Allah-İnsan İlişkisi*, Ankara Üniv. İ.F.D. Ank, 1976, XXI/85/99.

20) Aydın, Mehmet S., *Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi*, Ank. Üniv.İ.F.D., XXVII/35,39.

21) Bolay, Süleyman Hayri, "Âlem", *DİA*, İst., 1989, II/357.

22) Geniş bilgi için bkz. Topaloğlu, Bekir, *Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)*, Ankara, 1998, 21-28, 49-107; Çubukçu, İbrahim Ağâh, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*, Ankara, 1971, 11-29.

23) Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, İst., ts., 93,119-120, 152.

24) Rahman, 55/29.

25) Yasin, 36/82-83; Bakara, 2/185, 253; Âl-i İmrân, 3/26, 40; Maide, 5/1; Hud, 11/107; İbrahim, 14/27; Hac, 22/14, 28; Nur, 24/45; Kasas, 28/68; Rum, 30/54; Şûra, 42/49; Burûc, 85/16.

26) Bkz. Eş'ârî, *el-İbâne an Usulî d-Diyâne*, Beyrut, ts., 7-10, 47-49, 54; Matürîdî, 60-61; Yüksel, Emrullah, "İlâhî Fiillerde Hikmet", *A.İ.F.D.*, Erzurum, 1988, sayı 8'den ayrı basım, 52-53; Turhan, Kasım, *Bir Ahlâk Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul, 1996, 74-75; Bolay, a.g.mad., II/359.

dedir. Cebriyyenin yanı sıra Eş'ârî, Matürîdî ve Selef âlimlerinin benimsediği görüşe göre bütün varlık ve olaylar doğrudan doğruya Allah tarafından yaratılır. İyi-kötü, hayır-şer, yararlı-zararlı her ne varsa her şey O'nun tarafından yaratılmıştır²⁷. Çünkü naslar, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu açıklamaktadır²⁸.

Mu'tezililere gelince onlar, İnsanın irâdî fiilleri hariç, âlemde görülen hayır-şer bütün her şeyi yaratanın Allah olduğunu kabul ederler. Ancak onlar, Allah'ın, bu âlemi hikmetle, en güzel ve en yararlı bir şekilde yaratmak zorunda olduğu anlayışı içersindedirler²⁹. Mu'tezililerin, bu anlayışlarıyla Allah'a mecburiyet atfettikleri ve irâdesini sınırlayarak "fâil-i muztâr" (dilediğini yapamayan ancak mecburiyet altında zorunlu olarak iş yapan) konumuna getirdikleri söylenir³⁰. İleride görüleceği gibi onlar, bu anlayışlarından dolayı Ehl-i Sünnetin şiddetli tenkitlerine maruz kalmışlardır.

İslam filozoflarına göre Allah; feyiz, sudûr ve determinizm sonucu irâdî bir zaruretle bu âlemi yaratmıştır. Âlemin yaratılışı Allah için fizikî bir zarurettir. Çünkü varlıkların hepsi Allah'ın zâtının gereği olarak zorunlu bir surette meydana gelmektedirler. Varlıklar en üstün bir nizam içinde var olurlar ve mertebelerine göre ondan taşarlar. Bu hususta aralarında bir uygunluk, düzen ve bağ bulunur³¹.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre filozoflar, Allah'a sınırlı ve pasif bir irâde vermektedirler. Öyle ki bu irâde, âlemin Allah'dan feyiz ve sudûr sonucu çıkışına engel olamamakta, âlem zarureten Allah'dan çıkmak zorunda kalmaktadır. Buna göre filozoflar Allah'ın irâdesini sınırlandırmak şöyle dursun, bu anlayışlarıyla onu dolaylı da olsa yok hükmüne getirmektedirler. Bu yüzden de başta Gazâlî (v.505/1111) olmak üzere diğer Kelâmîcılar bundan rahatsız olmuş ve filozofları şiddetle eleştirmişlerdir³².

2. Allah-İnsan İlişkisi Açısından İlâhî İrâdenin Sınırlandırılması Problemi

Kelâm ekolleri, Allah-insan ilişkisini işlerken genel olarak meseleyi; "*Hayır-şer, salah(aslah), ecel, rızık, ...*" gibi konularda, "*insan irâdesinin İlâhî irâdeyi sınırlandırıp sınırlandırmadığını şayet sınırlandırıyorrsa bunun ne anlama geldiğini*" ele alarak tartışmışlardır. Bu nedenle biz de meseleye aynı çerçevede yaklaşarak söz konusu hususlara onların nasıl yaklaştıklarına ve bu konularda meydana gelen tartışmalara kısaca temas ederek değerlendireceğiz.

27) Yavuz, Yusuf Şevki, "Kader", *DİA*, İst., 2001, XXIV/61.

28) Bakara, 2/28-29; Âl-i İmrân, 3/47; Maide, 5/17; A'raf, 7/54; Rum, 30/27; Şûra, 42/49; Saffat, 37/96 vb....

29) Cüveynî, *el-İrşad*, 247; Suphi, Ahmed Mahmud, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyye fi'l-Fikri'l-İslamî*, Beyrut, 1992, 83, 91; Ammara, Muhammed, *Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul, 1998, 127; Işık, 78; Turhan, 71; Yavuz, a.y; Macit, 152; Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, 1979, 301-302; Gölcük-Toprak, 277.

30) Eş'ârî, *el-İbâne*, 9-10, 47-49, 54; İzmirli, 325-326; Yüksel, 52-53.

31) Türker, Mubahat, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara. 1956; 277-288; Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987, 121, 134; Bolay, a.g.mad., II/358; Yüksel, 57; Gölcük-Toprak, 266.

32) Türker, 260 vd.; Aydın, *Din Felsefesi*, 117.

Hiç şüphesiz bu konudaki tartışmaların başında “şer (kötülük) problemi” gelmektedir. Esasen kötülük problemi, öteden beri hem dinlerin, hem de felsefenin en temel meselelerinden biri olmuştur. İnsanın ve diğer canlıların her zaman karşılaştıkları çeşitli belâ ve musibetlerden, sıkıntı, eziyet, afet, çatışma, zulüm, haksızlık, işkence ve benzeri şeylerden dolayı da sıcaklığını ve önemini her zaman korumaktadır³³.

Şer meselesini İlahî irâde ve insan irâdesi ilişkisi çerçevesinde ele alan Kelâm ekolleri, bu konudaki tartışmaları genellikle insanın irâdî fiilleri alanına indirgemişlerdir. Tartışmanın nirengi noktasını “Söz konusu fiillerde görülen şerleri Allah'ın yaratıp yaratmadığı, şayet yaratmıyorsa bu durumun İlahî irâde, kudret ve yaratmaya bir sınırlama getirip getirmediği.” meselesi oluşturmaktadır. Hatta bu hususta Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında meydana gelen şiddetli fikrî tartışmaların; direk veya dolaylı olarak salah-aslah, ecel, rızık, gibi diğer konulara da etki ettiğini, şer problemi konusunda oluşan mantalite ile diğer meselelerin çözümü için çaba sarfedildiği görülmektedir.

Bu hususta Mutezilî bilgilerin konuya yaklaşımları ve değerlendirmeleri farklılık arzeder. Şöyle ki:

Vasıl b. Ata (v.131/748), Ebu'l-Huzeyl el Allâf (v.230/844) ve Kadı Abdulcebbar (v.415/1025)'a göre: Allah'ın, şerleri, zulümleri ve çirkin şeyleri yaratmaya gücü yeter, ama hakîm ve âdil olduğundan rahmeti ve hikmeti gereği bunları irâde etmez ve yaratmaz. Çünkü böyle bir şey O'nun için muhaldir³⁴.

Nazzam (v.221/835 veya 231/845)'a göre Allah'ın; şerleri, masiyetleri ve zulümleri yaratmaya gücü yetmez, onları yaratmakla vasıflanamaz. Şerlerin yaratıcılığını Allah'a izafi etmede kötülüklerin ve çirkinliklerin Allah'tan olduğu düşüncesi yatmaktadır. Oysaki Allah, çirkinliğin kaynağı değildir ve O'ndan böyle bir şey sadır olmaz. O, sadece adaletin, iyiliğin ve güzelliğin yaratıcısıdır³⁵. Diğer bir ifadeyle; Allah'ın, kötülük yapmaya gücü yetmediği için tüm kötülüklerin yaratıcısı insandır ve bunlar tümüyle onun eseridir³⁶.

İster Nazzam gibi; “Allah'ın, şerri yaratmaya gücü yetmez” diyenler olsun, isterse “Gücü yeter ama yaratmaz.” diyenler olsun, Mu'tezilîlerin birleştikleri ortak nokta, “Allah'ın şerri yaratmayacağı ve irâdesinin ona taalluk etmeyeceği” hususudur. Çünkü bu mesele, Mu'tezilenin beş temel prensibinden biri olan “adâlet” ilkesine dayanmaktadır. Onlara göre Allah âdildir; âdil olan bir zattan şer ve zulüm gibi fiiller sadır olmaz; dolayısıyla bu tür şer fiilleri de yaratmaz. İşte şerrin yaratılmasını Allah'a isnad etmemelerinin temel nedeni budur³⁷.

Bununla birlikte Mu'tezilîler; makro âlemde görülen tabîî ve fizikî şerrin yaratılmasını Allah'a verirlerken, mikro âlem olarak nitelendirilen insanın irâdî fiillerinde görülen

33) Suphi, 51-52; Macit, 149.

34) Şehristanî, I/47; K. Abdulcebbar, Şerh, 313(2 nolu dipnot); 301-302, 315; Eş'ârî, Makalât, 555; Macit, 114.

35) K. Abdulcebbar, Şerh, 313; Şehristanî, I/54; Eş'ârî, Makalât, 555; Bağdadî, el-Fark, 133-134; Özler, 77-78.

36) Tritton, AS, İslam Kelâmı, çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1983, 95; Özler, 77.

37) Kadı Abûlcebbar, Şerh, 315; Işık, 69.

ahlâkî şerrin yaratılmasını Allah'a vermezler. Bunların yaratıcısının insan olduğunu iddia ederler. Esasen onlara göre kâinata şer olarak telakki edilen şeylerin hiç birisi şer değildir. Çünkü orada gerçek anlamda şer yoktur. Allah'ın yarattığı her şey güzeldir. Çirkin görülen şeyler mecâzî olarak şer addedilir. Gerçekte ise onlar şer değildir. Onlara göre Allah'ın gerçek anlamda şerri yarattığını söylemek küfürdür. Ancak insanın irâdî fiillerine gelince, işte gerçek şer buradadır. İnsanın hür irâdesiyle yaptığı zulümler, fitne ve fesatlar, cinayetler ve diğer günahlar, bunların hepsi gerçek anlamda şerdir. İşte bunların yaratıcısı insandır. Allah'ın irâdesi bu gibi şer ve zulüm fiillere taalluk etmez ve Allah bunların yaratıcısı da olamaz. Çünkü eğer Allah şerri yaratsaydı şer işlemiş, zulmü yaratsaydı zulüm işleyerek zalim olmuş olurdu. Oysa Allah, böyle şeylerle tavsif edilmekten münezzehtir³⁸.

Mu'tezilenin bu anlayışına karşı Sünnî düşüncede hakim olan görüş şudur: "**Şerri yaratmak şer değil, şerri kesbetmek şerdir.**"³⁹ Onlara göre, Allah her şeyin yaratıcısıdır. Bu her şeyin içersinde insanın kendisi ve irâdî fiilleri de dahildir. Eğer böyle olmazsa bu durumda insanın da yaratıcı olduğunu kabul etmek gerekir ki, bu apaçık bir şirktir, Allah'a ortak koşmaktır ve küfürdür. Allah'ın mülkünde O'nun dilediğinden başkası olmaz. Allah'ın her şeye şâmil ezelf irâdesi mutlak ve sonsuzdur. Âlemde hayır ve şer ne varsa hepsini yaratan O'dur. Allah'tan başka bir yaratıcıyı kabul etmek Kur'an'ın en temel prensibi olan tevhid akidesine ters düşer. Kur'an böyle bir şeyi şirk ve küfür olarak kabul eder. Onlar bu anlayışlarından dolayı Allah'ın hür irâdesine ve fâil-i muhtâr oluşuna hâlel getirecek hiçbir görtüşü kabul etmezler⁴⁰.

Bu anlayış çerçevesinde Eş'ârî ekolünün konuya yaklaşımı şöyledir: Allah, şerri ve zulmü kendisi için değil, başkası (insan) için yaratmıştır. İnsan ise o şerri kesbettiği için şer işlemiş ve zalim olmuştur. Nitekim Allah, şehveti başkası için yaratmakla kendisine şehvetli denemeyeceği gibi, zulmü yaratmakla da zalimlikle nitelenemez. Çünkü O, zulmü başkası için yaratmıştır. Zalim olan, zulmü kesbedendir zulmü yaratan değil⁴¹.

Matürîdîlere göre ise; "**Allah, her şeyin yaratıcısıdır.**"⁴² anlamındaki âyetler, şerrin yaratıcısının da Allah olduğunu göstermektedir. Ancak insan, kendisine verilen cüzî irâde ile bunları işlemeye niyet ederse, Allah da bunları dilerse yaratır. İşte burada yaratıcı Allah'dır, insan ise bunu cüzî irâdesiyle işlemeye niyet edip kesbedendir ve neticeden de

38) K. Abdulcebbar, *Şerh*, s. 345, 771; a.mlf, *el-Muğnî fi Ebvabî'r-Tevhîd ve'l-Adl*, Baskı yeri ve tarihi yok, VII/31-34; Şehristanî, I/45, 155; Taftazanî, *Şerhü'l-Akâid Ketselli Haşiyesi ile birlikte*, İstanbul, 1937, 167; İbn Hazm, *el-Endülûs ez-Zahirî, el-Fasl fi'l-Müleli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, 1317 h., III/54, 92; Ammara, 110-119, 129-130, 181-182; Suphi, 55; Gölcük-Toprak, 217-218; Özler, 75-80; Macit, 132.

39) Taftazanî, *Ş.Akâid*, 113, 1189119; Giridî, Sırrı Paşa, *Nakdül-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, Dersaadet, 1324, 212-213.

40) Eş'ari, *el-Lümmâ*, 101-109; a. mlf, *el-İbâne*, 7-8, 9-10, 48-49; Matürîdî, 225-235; Bakillanî, *Kadı Ebubekir, Temhidü'l-Evâil ve Telhisü'd-Delâil*, Beyrut, 1993, 342-343; Neseffî, *Bahrü'l-Kelâm Tercümesi*, 76-77; Özler, 91-92; Turhan, 75; Yavuz, a.g.m, 61; Yazıcıoğlu, M. Said, "Matürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi", *AÜİFD*, Ankara 1988, XXX/159-160.

41) Eş'ârî, *el-Lümmâ*, 122; Gölcük-Toprak, 218.

42) *En'am*, 102; *Ra'd*, 16; *Zümer*, 62; *Mümin*, 62.

o sorumludur. Onlara göre insanın fiilleri başlangıçta nötr durumdadır, iyi veya kötülükle vasıflanamaz. Fiilleri hayır veya şer kılan insanın niyetidir. Bu anlayışları çerçevesinde “Şer ve çirkin şeyleri yaratmanın çirkin değil bilakis bir hikmete dayandığı”, şeklinde özetlenebilecek bir görüşle, Mu'tezilenin, “Allah'ın kötü ve çirkin şeyleri yaratmaya-cağı” şeklindeki itirazlarına cevap verirler⁴³.

Ehl-i Sünnetin her iki kanadı bu açıklamaları yaptıktan sonra Mu'tezileye şu soruyu yöneltirler: “Mademki siz; “Allah şerrin yaratıcısı değildir, şerri murâd etmez, irâdesi şerre taalluk etmez.” diyorsunuz, o zaman âlemde görülen bu şerleri kim yaratıyor? Eğer cevaben şerleri yaratan insandır dersiniz, o zaman Allah'dan başka yaratıcılar kabul ediyorsunuz, insanlar sayısınca Allah'a şirk koşmuş oluyorsunuz, Allah'ın her şeye şâmil irâdesini, kudretini ve yaratmasını sınırlandırmış oluyorsunuz.” Onlar bu düşünceleriyle Mu'tezileyi, başta Allah'ın irâdesi olmak üzere, diğer sıfatlarını sınırlandırmakla, insanı O'na ortak koşmakla, Mecûsilere benzeterek şirke düşmekle ve hatta küfürle suçlamaktadırlar⁴⁴.

İlâhî irâdeyi sınırlandırma konusunda tartışılan bir diğer husus da “salah- aslah” meselesidir. Mu'tezilîler, bu konuda kulların yararına olan iyi ya da en iyi şeyleri yaratmanın Allah'a vacip olduğunu, diğer bir ifadeyle Allah'ın adâleti gereği bu fiilleri hikmet ve maslahat üzere yaratmaya mecbur olduğunu söylerler. Onlara göre eğer Allah'ın fiillerinden faydasız ve hikmetsiz şeyler çıksaydı bu Allah için hafiflik, cimrilik ve abes iş yapmak anlamına gelirdi. Halbuki Allah, bahsi geçen kötü vasıflardan ve abes iş yapmaktan münezzehtir⁴⁵.

Sünnî düşünceye göre Allah, kullarının yararına en iyiyi, en güzeli yaratmak zorunda değildir⁴⁶. Bu noktada Eş'ârîlerin görüşü özetle şöyledir: “Allah'ın irâdesi, her meselede olduğu gibi bu konuda da kulların yararına olan şeyi yaratmaya veya zararına olanı yaratmamaya zorlanamaz, mecbur tutulamaz ve sınırlandırılmaz. O'nun fiilleri hiç bir illete ve hikmete bağlı olamaz. Hikmet, yarattığı şeyin bizzat kendisidir. Çünkü O, “fâil-i muhtâr”dır. Eğer Allah, kullarının yararına olan bir şeyi yapmaya mecbur olsaydı, o zaman acze düşen bir “fâil-i muztar” olurdu. Halbu ki O, böyle bir şeyden münezzehtir.”⁴⁷ Eş'ârîler, bu görüşleriyle Mu'tezileyi, Allah'ı bir şey yapmaya veya yapmamaya mecbur tutarak irâdesini sınırladıkları gerekçesiyle eleştirirler.

Matürîdîlere göre Allah, kullarının yararına bir şey yapmaya mecbur değildir. Ancak O, kendinden bir lütuf ve ihsan olarak kullarının yararına olan hikmetli işler yaratır. Fa-

43) Matürîdî, 226, 228; Yazıcıoğlu, M. Sait, *Matürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara, 1988, 126-129; Yeprem, 308.

44) Matürîdî, 246-247; Neseî, *Bahrü'l-Kelâm Tercümesi*, 76-77; Eş'ârî, *el-İbane*, 7-9; Bakillânî, 244-245; Girîdî, 207, 212; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İst., ts., 311; Turhan, 75.

45) Cüveynî, *el-İrşad*, 247-248 vd; Suphi, 83, 91; Işık, 78; Macit, 152; Gölçük-Toprak, 277; Gölçük, *Kelâm Açısından*, 301-302.

46) Cüveynî, *el-İrşad*, 248 vd; Sabunî, Nureddin, *el-Bidaye fî Usuliddin*, trc.Bekir Topaloğlu, Ankara, 1979, 74; İzmirli, 325.

47) Eş'ârî, *el-İbane*, 9-10, 47-49, 54; İzmirli, a.y; Turhan, 74-75.

kat bu hikmetli yaratış, O'nun irâdesine İkbâl'in ifadesiyle, dışardan gelen bir mecburiyet ve sınırlandırma şeklinde değildir⁴⁸. Bu durum tamamen Allah'ın bizzat kendi hür ve mutlak irâdesinin böyle tezahür etmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın insanlara bir lütfu ve ihsanı olarak, hikmetiyle onların yararına işler yapması, O'nun fâil-i muhtâr oluşuna engel teşkil etmez. Kaldı ki Allah, kullarının zararına olan şeyleri de yaratmaktadır. Her ne kadar bunların yaratılması hikmetsiz değilse de; O, bunları böyle yapmaya mecbur değildir. Çünkü bunların böyle olmasını dileyen yine kendisidir⁴⁹. Matürdîler, bu anlayışlarıyla Mu'tezilenin fâil-i muhtâr anlayışlarını eleştirerek reddederler.

Görüldüğü gibi gerek Mu'tezile gerekse Ehl-i Sünnet, şer problemine bakış açıları mantaliterini buraya da yansıtmışlardır. Şöyle ki Mu'tezilenin, "*Kulların yararına olan en iyi ve en güzel şeyi yaratmak Allah'a vaciptir.*" şeklindeki sözlerinin diğer bir anlamı şudur: *Allah, kullarının zararına olan şeyi yaratmamaya mecburdur ve yaratmaz.* Çünkü kulların zararına olan bir şey şerdir ve çirkindir. Allah ise şer ve çirkin olan şeyi yaratmaz. Dolayısıyla kullarının yararına olan hayrı, güzeli ve iyiyi yaratmaya mecburdur. Dikkat edilirse Mu'tezililerin bu yaklaşımı, şer konusundaki yaklaşımlarının bir uzantısından başka bir şey değildir. Aynı durum, Sünnî düşüncenin yaklaşımları için de geçerlidir.

Bu konudaki tartışma noktalarından birisi de "ecel" meselesidir. Ecel konusundaki tartışmaların, daha çok öldürülen kişinin durumuyla ilgili olarak, "*Acaba bu kişi öldürülmeseydi yaşar mıydı yaşamaz mıydı?*" sorusuna kilitlendiği görülmektedir. Bu konu Kelâmcıları bir hayli meşgul etmiş ve aralarında şiddetli tartışmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu hususta Mu'tezililer üç ayrı görüşe ayrılmışlardır.

Birincisi: Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'ın görüşüdür. Allaf'a göre öldürülen kişi şayet öldürülmeseydi yine aynı vakitte ölecekti. Çünkü ölen kişi için değişmeyen tek ecel vardır⁵⁰. Bu görüş, Cebriyenin görüşünün aynısıdır.

İkincisi: Kadı Abdülcebbar'ın görüşüdür. Ona göre şayet kâtil öldürülen şahsı öldürmeseydi, öldürülenin o andan itibaren yaşaması da yaşamaması da muhtemeldi. Yaşayıp yaşamayacağını biz bilemeyiz. Bu konu bizce meçhuldür. Bizim bu konuda fikir yürütmemiz mümkün değildir⁵¹. Bu görüş Sünnî düşünce ile aynı paraleldedir.

Üçüncüsü: Bağdat ekolünün görüşüdür. Onlara göre kâtil, şayet öldürülen kişiyi öldürmeseydi o kişi ölmeyecekti. Çünkü bu ekole göre insanın iki eceli var. Birisi, Allah'ın her insan için yarattığı fitrî eceldir. Herkes bu fitrî ömrünü tamamladıktan ve rızkı tükendikten sonra vakti gelince ölür. Diğeri, kâtilin yarattığı ecel. Bu ise kâtilin öldürdüğü insanın fitrî ömrünü tamamlamasına fırsat vermeden yaşayacağı ömür müddetini kesmesidir. Şayet kâtil, o şahsı öldürmeseydi o kişi yaşayacak ve fitrî ömrünü tamamladıktan

48) İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, trc. Sofi Huri, İst., 2002, 114.

49) Matürdî, 100-101; Pezdevî, İmam Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc., Şerafeddin Gölcük, İst., 1980, 179-180, 186; İzmirli, 325-326; Yüksel, 52-53; Kılavuz, 120.

50) Bağdadî, Abdulkahir, *Usulüddin*, İst., 1928, 142-143; Gölcük-Toprak, 248.

51) Kadı Abdülcebbar, *Şerh*, 782-783; Uludağ, Süleyman, *Taftazanî'nin Şerhü'l-Akâidine "Kelâm İlmi ve İslam Akâidi"* ismiyle yaptığı tercüme, İst., 1982, 224-225'deki 21 no'lü dipnot ve açıklama.

sonra ölecekti. Ancak kâtil buna engel olmuş ve ikinci bir ecel yaratmıştır⁵². Mu'tezile-
nin çoğunluğunun görüşü budur.

Mu'tezile (Bağdat ekolü), bu konuda kulun fiili ile Allah'ın fiilini birbirinden ayır-
mış; "ölme" fiilini Allah'a, "öldürme" fiilini kula nisbet etmiştir. Allah'ın fiilini ve irâ-
desini "normal ölüm"le sınırlandırmış, "öldürme"yi Allah'ın fiili saymamıştır. Çünkü
onlara göre; ölmeyi yaratan Allah, öldürmeyi yaratan insandır. Bu durumda Allah'ın irâ-
desi öldürme fiiline taalluk etmemiş, O'nun irâdesi dışında cereyan etmiştir. Dolayısıyla
İlahî irâdenin taalluku "ölme" fiiliyle sınırlandırılmıştır⁵³. Onlar, maktulün ecelini so-
na erdirenin kâtil olduğunu kesin bir dille söylemişlerdir. Yine onlara göre intihar eden-
nin ecelini belirleyen de intihar edenin kendisidir⁵⁴.

Ehl-i Sünnete göre, şayet maktül öldürülmeseydi yaşayıp yaşamaması caiz olup bu
hususla bir şey söylenemez. Yaşayıp yaşamayacağı bilinemez. Ne yaşayacaktı ne de ya-
şamayacaktı denilemez. Onlara göre ister normal ölme, ister öldürme olsun kişinin ece-
li tektir ve her ikisini de yaratan Allah'tır. Çünkü naslar bunun böyle olduğunu söylü-
yor⁵⁵. Her iki fiil de Allah'ın irâdesi, gücü ve yaratmasının tahakkuku içerisinde. Bu
hususla İlahî irâdeye bir kısıtlama ve sınırlama getirilemez. Öldürme fiilinin, sadece kes-
betmesinden dolayı vasfı insana aittir. Allah ise bunu yaratandır. Öldürülen kişi eceliyle
ölmüştür. Ancak insan; öldürme fiilini kesbettiği, Allah'ın yasakladığı öldürme fiilini iş-
lemeye niyet edip kastettiği ve ona yöneldiği için kâtil unvanını alır ve öldürme fiilinden
sorumlu olur. Sünnî ekol bu anlayışları çerçevesinde direk ya da dolaylı olarak Mu'tezi-
leyi (Bağdat ekolünü), öldürme fiilini yaratmayı insana verdiklerinden dolayı İlahî irâ-
deyi sınırlandırdıkları gerekçesiyle tenkit ederler⁵⁶.

Bu mesele şerrin yaratılması meselesiyle de ilintili görünüyor. Şöyle ki bir insanı zul-
men ve haksız olarak öldürmek şer ve çirkin bir şeydir. Mutezilî anlayışta Allah, şerri ya-
ratmayacağına göre "öldürme" gibi şer bir fiili de yaratmayacaktır. Dolayısıyla böyle bir
şer fiilin yaratıcısı da ancak insandır. Bu noktada Mu'tezile Sünnî anlayışa ters düşüyor.
Çünkü Sünnî anlayışa göre hayır-şer insanın bütün fiillerini yaratan Allah'tır. İnsanın sa-
dece kesbi vardır. İnsan, Allah'ın yasakladığı "öldürme" fiilini işlemeğe niyet edip te-
şebbüs ederek kesbeder; Allah ise bu fiili yaratır. Bu anlayış çerçevesinde onların, daha
önce şerrin yaratılması meselesinde Mu'tezileyi, insanı Allah'a ortak koşmakla suçladık-
larını görmüştük. Aynı mantalite ile benzer durumun ecel konusunda da söz konusu ol-
duğu anlaşılmaktadır.

52) Kadı Abdulcebbar, *Şerh*, 782-783; Uludağ, a.y.

53) Bağdadî, *Usulüddîn*, 142-143; Cüveynî, *el-İrşad*, 303-304; Taftazanî, *Şerhü'l-Akâid*, 125-126; Am-
mara, 163 164; Gölcük-Toprak, 248.

54) Ammara, 166.

55) Yunus, 10/49; Araf, 7/34; Nahl, 16/61; Müminün, 23/43; Münafikün, 63/11.

56) Eş'ârî, *el-İbâne*, 58-59; Cüveynî, *el-İrşad*, 304-305; Bakillanî, 373-374; Bağdadî, *Usulüddîn*, 143;
Taftazanî, *Şerhü'l-Makâsîd*, IV/316; Aliyyü'l-Kârî, *Şerh-ü Fıkhü'l-Ekber*, İst., 1955, 125; Pezdevî,
239-240; Sabunî, 76; Giridî, 229; Bilmen, 315-316; Gölcük, *Kelâm Açısından*, 241; Gölcük-Top-
rak, 249.

Bu konuda diğer bir tartışma noktası ise “rızık” meselesidir. Haram malın rızık olup olmadığı meselesi de Kelâmcıları meşgul eden önemli hususlardan birdir. Bu konudaki tartışmalar özetle şöyledir:

Mu'tezileye göre haram olan mal rızık değildir. Çünkü Allah, haramın kazanılmasını ve infakını yasaklamıştır. Onlar, dünya metainda Allah'ın insanlara helâl kıldığı şeyler ile haram kıldığı şeyleri birbirinden ayırmışlardır ve haramı rızık olarak kabul etmişlerdir. Buna göre insanın aldığı ve yararlandığı helâl şeyler Allah'ın insana bahşettiği rızıktır. Allah, onun için bunu takdir etmiş ve bu kararı vermiştir. İnsanın hakkı olmayan haram ise gasptır, hırsızlıktır, Allah'ın takdiri ve kazası ile değil, insanın hür irâdesi ve gücü ile gerçekleştirilmiştir ve o kişinin rızıkı değildir. Mu'tezile burada rızık kazanmayı insanın fiillerinden bir fiil olarak kabul ediyor ve bunu Allah'ın fiillerinden ayırıyor⁵⁷.

Ehl-i Sünnetin bu konudaki ortak anlayışı şudur: Helâl olsun haram olsun canlıların yararlandıkları her şey rızıktır ve tüm rızıklar Allah katındandır. Onlar, bu konuda “Yeryüzünde yürüyen her canlının rızıkı yalnızca Allah'ın üzerindedir....”⁵⁸ âyetini delil getirirler. Onlara göre Allah, her şeyin sahibidir. Haram da rızıktır. Eğer haramın rızık olduğu kabul edilmezse haram yiyenleri bir başkasının rızıklandığı anlamı çıkar ki, bu apaçık bir şirktir ve küfürdür⁵⁹.

Ehl-i Sünnet, yukarıdaki görüşleri doğrultusunda Mu'tezileye şu soruyu yöneliyor: “Siz Mu'tezililer haram rızık değildir, Allah haram rızık yaratmaz, diyorsunuz. Acaba ömrünü haram yemekle geçiren kimselerin rızıkını kim veriyor? Allah'tan başka bir rızık veren mi var?” Eğer bu soruya “evet”, Allah'tan başka bir rızık veren var dersiniz, o zaman Allah'ın rızık verme irâdesini ve gücünü sınırlanmış oluyorsunuz ki, bu Allah'a ortak koşmadır ve küfürdür. Eğer “hayır”, Allah tek rızık verendir dersiniz o zaman kendi düşüncenizle çelişkiye düşmüş olursunuz. Çünkü siz haramı rızık olarak kabul etmiyorsunuz⁶⁰.

Mu'tezililer, Ehl-i Sünnetin bu sorusuna şöyle cevap veriyorlar: Eğer siz bu sorunuzla; Allah'ın yeryüzünde çoğalttığı, ortaya çıkardığı her şeyin kulların rızık olduğunu kast ediyorsanız kesinlikle doğru söylüyorsunuz. Çünkü Allah, her insana helâl kıldığı ve almasını emrettiği şeyleri rızık olarak bahşetmiştir. Eğer siz bu sorunuzla Allah'ın yenmesini yasakladığı ve böyle davrananları azaplandıracağını belirttiği haram şeyleri kast ediyorsanız, bunlar kesinlikle rızık olamazlar. Bunlar tamamen insanların hür irâdeleriyle gerçekleştirmiş oldukları gasp ve zulüm fiilleridir⁶¹.

Mu'tezilenin rızık meselesindeki görüşleri, yine temel felsefelerini oluşturan şer problemi ile ilgili görülüyor. Bu meseleye de hayır-şer anlayışları çerçevesinde yaklaş-

57) Abdulcebbar, *Şerh*, 787; Sabunî, 75; Ammara, 168-170; Gölcük-Toprak, 242; Gölcük, *Kelâm Açısından*, 241.

58) Hud, 11/6; Benzer âyetlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulbakî, 311-312.

59) Eş'ari, *el-İbâne*, 59-60; Taftazanî, *Şerhü'l-Akâid*, 127-128; a.mlf., *Şerhü'l-Makâsid*, IV/313; Sabunî, 75-76; Giridi, 232; Gölcük-Toprak, 242-243.

60) Eş'ari, *el-İbâne*, 59-60; Taftazanî, *Şerhü'l-Akâid*, 128; Giridi, 233; Ammara, 169-170; Bilmen, 314-315.

61) Ammara, 168-170.

tıkları anlaşılıyor. Onlar, haram olan şeyleri de şer ve çirkin kabul ettikleri için bunların yaratılmasını Allah'a vermek istemezler. Şerri yaratma meselesi çerçevesinde haram rızıkı yaratmayı da kulun fiili olarak telâkki ederler. Bu durumda Ehl-i Sünnetin; “Siz Allah'tan başka rızık verenleri kabul ediyorsunuz, Allah'ın rızık verme irâdesini ve gücünü sınırlandırıyorsunuz, şirke ve küfre düşüyorsunuz.” suçlamalarını reddetmelerine rağmen⁶², bu konuda tatminkâr bir cevap veremezler. Gerçekten de Mu'tezilenin, Allah'ın tek rızık veren olduğu hususunda bir çelişki ve çıkmaz içersinde olduğu görülmektedir.

Genel Değerlendirme

Yukarıda zikredilen tartışmalar içerisinde, hem şerrin yaratılması hem de diğer konularda, Mu'tezile ile Ehl-i Sünnetin, insan irâdesinin İlâhî irâdeyi sınırlandırıp sınırlandırmadığı hususundaki görüşlerine temas ettik. Şimdi de bu görüşlerin kısa bir değerlendirmesini yapacağız.

Şunu hemen belirtelim ki, Mu'tezile ile Sünnî düşünce arasında tabîî ve fizikî (makro) âlemde görülen şerhlerin yaratıcısının Allah olduğu hususunda tartışma yoktur. Tartışma, insanın irâdî fiillerinde ve davranışlarında görülen şerhlerin yaratılması noktasındadır. Mu'tezilîlerin, şerrin yaratılması ve buna bağlı konularda fikir yürütürken, özellikle iki şeye dikkat ettikleri ve bu noktalarda hassasiyetle durdukları görülür. Bunlardan **birincisi: İnsanın hür irâdesine ve sorumluluğuna halel getirmemek**, **ikincisi: Allah'ın adâletine gölge düşürmemek**. Bir biriyle iç içe olan bu iki nokta Mu'tezile için çok önemlidir. Hatta bu noktalar, Mu'tezile'nin bir mezhep olarak var olmasının en önemli temel nedenlerindedir. Bu yüzden onlar, “Allah'ın irâdesi ve fiili alanı ile kulun irâdesi ve fiili alanını bir birine müdahale etmeyecek şekilde ayırmaya” büyük önem vermektedirler⁶³. Çünkü onlara göre ancak bu şekilde hareket etmekle hem insanın hür irâdesi ve sorumluluğu tahakkuk eder, hem de İlâhî adâlet tam anlamıyla tecelli eder. Aksi takdirde, bir yandan insanın hür irâdesi ortadan kalkarken, diğer yandan da Allah'a zulüm ve şerhleri yaratmak isnad edilmiş olur ki, Allah bunları yaratmaktan münezzehtir⁶⁴.

Mu'tezile, bu noktada “insanın hür irâdesini ve İlâhî adâleti” ön plana çıkarırken; Ehl-i Sünnetin, “İlâhî irâdenin mutlaklığına halel gelir kaygısıyla ve Allah'a ortak koşulur endişesiyle” hareket ettiği ve bu noktalara vurgu yaptığı müşahede edilmektedir. İşte iki taraf arasında meydana gelen tartışmaların nirengi noktasını burası oluşturmaktadır.

Mu'tezilîler, bu anlayışlarının gereği olarak İlâhî irâde ve insan irâdesinin taalluk alanlarını bir birinden ayırınca, ister istemez Ehl-i Sünnetin, “Acaba Allah'ın mülkünde O'nun dilemediği olur mu?” sorusuna muhatap olurlar. Onlar bu soruya şöyle cevap verirler: Eğer siz bu sorunuzla Allah'ın fiili ve irâdesi alanını, yani yarattığı tüm kâinatı

62) Ammara, a.y.

63) Cüveynî, *el-İrşad*, 173; Ammara, 127-129,155.

64) Kadı Abdulcebbar, *Şerh*, 315, 345; Eş'arî, *Makalât*, 93; Işık, 69; Ammara, 110-119; Wolfson, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri Müslüman Hıristiyan ve Yahudi Kelâmı*, Çev. Kasım Turhan, İst., 2001, 477.

65) Ammara, 127-129.

kastediyorsanız bu sorunun cevabı “hayır” dır. Orada Allah’ın dilediği olur, dilemediği olmaz. Eğer bununla insanın irâdî fiillerinin alanını kastediyorsanız, bu sorunun cevabı “evet” tir. Orada Allah’ın dediği değil insanın dediği olur. Allah’ın irâdesi buraya taalluk etmez⁶⁵.

Mu’tezile, bu anlayışından dolayı Ehl-i Sünnetin şiddetli bir şekilde eleştirisine maruz kalır. Bu noktada Mu’tezilîler, Allah’ın irâdesi ve fiili alanı ile insanın irâdesi ve fiili alanını birbirine müdahale etmeyecek şekilde ayırmakla Allah’ın alanına girmediklerini, dolayısıyla İlâhî irâdeye herhangi bir sınırlama yapmadıklarını söyleyerek kendilerini savunurlar⁶⁶. Halbuki Ehl-i Sünnete göre Allah’ın irâdesinin taalluk etmediği bir alan (insanın irâdî fiilleri de dahil) düşünülemez. Çünkü Kur’an nassları bunu reddediyor. Zaten “Allah’ın irâdesi ve fiili alanı ile kulun irâdesi ve fiili alanı” diye bir ayırım yapmak, doğrudan doğruya İlâhî irâdeye ve yaratmaya bir sınır koymaktır. Onlara göre eğer burada bir sınırlama varsa bu ancak ve ancak Allah’ın lütfu ve ihsanıyla, kendi hür ve mutlak irâdesiyle yine kendi fiillerini sınırlandırmasıdır. Bu ise gerçekte bir sınırlandırma değildir⁶⁷.

Mu’tezilenin, Allah’ın irâdesi ve fiili alanı ile kulun irâdesi ve fiili alanını birbirine müdahale etmeyecek şekilde ayırma anlayışlarına, Matürîdî bilginlerinden Ebu’l-Muîn en-Neseî (v.505/1115)’nin, Allah’ın ilmi ile insanın ilmi münasebeti çerçevesinde şöyle cevap verdiği görülür: Allah’ın ilmi her şeyi kuşatmıştır. Bilmediği hiçbir şey yoktur. İnsanın sınırlı bilgisiyle bildiği şeyler de Allah’ın bilgisi dahilindedir. Diğer bir ifadeyle insanın bir şeyi bilmesi Allah’ın o şeyi bilmesine engel değildir. Çünkü insanın bilgi alanı aynı zamanda Allah’ın bilgisi içersindedir, onun haricinde olamaz. Dolayısıyla Allah’ın bilgi alanını insanın bilgi alanına müdahale etmeyecek şekilde ayıramayız ve sınırlandıramayız. Zira insan neyi bilir ve yaparsa o, aynı zamanda Allah’ın bilgisi dahilindedir. Bu nedenle Allah’ın sonsuz ve mutlak bilgisine herhangi bir sınır ve tahdit konulamaz⁶⁸.

Neseî, ilim sıfatındaki durumun Allah’ın irâdesi ve kudreti için de geçerli olduğunu vurgular. Ona göre yukarıdaki anlayış çerçevesinde İlâhî irâde ve insan irâdesi ilişkileri de aynı mantalite içerisinde değerlendirilmelidir⁶⁹.

Neseî’nin yukarıdaki ifadelerinden şu anlaşılıyor: Allah’ın irâdesi de tıpkı ilmi gibi mutlak ve sonsuzdur. Onun taalluk etmediği hiçbir alan yoktur. İnsanın irâde sahibi olması ve bu irâde ile bir şeyi murad etmesi aynı meselede Allah’ın irâdesinin tecelli etmesine engel değildir. Diğer bir ifadeyle insanın sınırlı bir alan içerisinde hür irâdeye sahip olması, Allah’ın bu alanla artık hiçbir ilişkisi yoktur anlamını taşımaz. Çünkü insanın sınırlı hürriyet alanı Allah’ın sınırsız ve mutlak hürriyet alanı içerisinde yer alır ve onunla kuşatılmıştır. Burada insana ayrılan alanın Allah’ın mutlak irâde alanından ba-

66) Cüveynî, *el-İrşad*, 173; Ammara, 127-129, 155.

67) Matürîdî, 100-101; Ebu Zehra, Muhammed, *Tarihü’l- Mezahibü’l- İslamiyye*, Kahire, ts., I/203; Yüksel, 52-53.

68) Neseî, *Tabsiratü’l- Edille*, (Tenkitli nşr.), Haz. Hüseyin Atay, Ankara, 1993, 278, 327-330; Yazıcıoğlu, *Maturidî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi*, XXX/160-161.

69) Neseî, *Tabsıra*, 330; Yazıcıoğlu, a.y.

ğimsiz olduğu telakki edilmemelidir⁷⁰. Bununla birlikte Allah'ın irâdesinin kulun iradî fiillerine taalluku, sorumlu olduğu alanlarda onun irâdesini bir şey yapmaya zorlamaz. Şayet zorlama varsa orada kulun sorumluluğu olamaz. Tıpkı Allah'ın bir şeyi bilmesi kulun o şey hakkındaki bilgisini iptal etmediği gibi, O'nun bir şeyi murâd etmesi de insanın sorumluluk alanındaki hür irâdesini iptal etmez. Yine kulun bir şeyi bilmesi Allah'ın o şeyi bilmesine bir engel ve sınır koymadığı gibi, insanın bir şeyi yapmayı dilemesi de Allah'ın irâdesine ve o şeyi dilemesine bir engel teşkil etmez ve sınır koyamaz. Çünkü o şeyin meydana gelmesi aynı zamanda Allah'ın irâdesi dahilinde vuku bulmaktadır⁷¹.

Nesefî'nin bu yaklaşımı oldukça mantıklı gözükmektedir. Çünkü Allah'ın ilmi gibi irâdesi, gücü ve diğer sıfatları da sonsuzdur. İnsana irâdeyi, gücü ve diğer sıfatları veren de O'dur. Benzer durum diğer sıfatlar için de düşünülebilir. Sözcülemi insanın bir şeyi görmesi ve işitmesi Allah'ın o şeyi görmesi ve işitmesine engel teşkil etmez. Allah, kulların gördüğünü ve işittiğini göremek ve işitememekle vasıflanamaz. Aynı şekilde kulların irâde ettiğini irâde edememekle de nitelendirilemez. Kısaca O, her şeyi ile sonsuz ve mutlak varlıktır. Hiçbir şekilde kayıtlı ve sınırlı olduğu düşünülemez.

Görebildiğimiz kadarıyla İlâhî irâde ve insan irâdesi ilişkisi hususunda Mu'tezilîleri yanılta en büyük sebep; insanı Allah karşısında müstakil bir varlık olarak görmeleri, özellikle iradî fiillerinde her istediğini yapabildiğini zannetmeleri, Allah-insan ilişkisinin Halık-mahluk ilişkisi olduğunu unutmaları veya kavrayamamalarıdır. Çünkü Allah, her şeyin Halıkı olan mutlak varlıktır. İnsan ise mahlukat içerisinde en yetenekli ve en üstün varlık olmasına rağmen yine de O'nun kulu ve âciz bir yaratığıdır. Dolayısıyla insan için geçerli olan kurallar Allah için geçerli değildir. İnsan, kayıtlarla sınırlandırılmış bir varlıktır. Allah ise hiçbir kayıtlı taahhüt altına alınmaz. Bu noktada Sünnî düşüncede özellikle Allah için kullanılan "*Mülk sahibi mülkünde dilediği gibi tasarruf edebilir.*"⁷² sözünü, Mutezilîlerin, insandan hareketle "*Allah için de geçerli değildir.*" diye reddetmeleri⁷³ tamamen büyük bir yanıldır. Bu sözün reddi insanlar için geçerli olabilir ve insanın kendi mülkünde tasarrufuna engeller çıkabilir ve kayıtlar konabilir. Ama aynı sözün reddi Allah için geçerli olamaz. Çünkü mülk, gerçek anlamda tamamen Allah'ındır ve onda dilediği gibi tasarruf eder⁷⁴. Bu hususta kimse O'na bir engel oluşturamaz. Eğer bir engel, bir taahhüt olsaydı irâdesinde ve gücünde sınırlama ve acizlik meydana gelirdi. Böyle bir şey ise Allah için muhaldir. Burada Mu'tezilîlerin, Halık olmanın özellikleri ile mahluk olmanın özelliklerini birbirine karıştırarak yanlış bir mukayese yaptıkları görülmektedir. Kaldı ki insan, günlük hayatta irâdesi ve gücü dahilinde olduğu halde isteklerinin hepsini elde edemez, istediği her şeyi yapamaz. Bu ise onun sınırlı ve âciz bir varlık olmasının gereğidir. Böyle bir varlıktan hareketle mukayese yolu ile Allah'ın irâdesi ve fiilleri hakkında hüküm verilemez. İşte Mu'tezilîyi yanılta en önemli husus budur.

70) Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1982, 59, 66-67.

71) Nesefî, *Tabsıra*, a. yerler.

72) Matürîdî, 225.

73) Ammara, 182.

74) *Âl-i İmrân*, 3/40; *Maide*, 5/1.

Sonuç

Düşünce tarihi boyunca insan aklını meşgul eden en önemli problemlerden biri şüphesiz irâde meselesi olmuştur. Soyut bir kavram olması münasebetiyle onunla ilgili soruların cevabı da net olarak verilememiştir. Çünkü soyut kavramların izahının zorluğu yine bizzat kendilerinde saklıdır. Bu nedenle irâde konusunda gerek dinî ve felsefî, gerekse psikoloji ve diğer alanlarda çok değişik araştırma ve açıklamalar yapılmasına rağmen, konu ile ilgili sorular tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır.

Meselenin farkına varan son dönem müelliflerden Muhammed Abduh (v.1323/1905), irâde gibi soyut kavramları tartışmanın gereksizliğini ve bundan bir sonuç alınamayacağını şöyle dile getirir:

“Böylesine derin ve anlaşılması çok güç olan konuları incelemek ne imanın gereğidir ne de imana uygundur. Aksine sırların örtüsünü kaldırmaya çalışan aklın cüretkârlığı ve inançsızlığıdır.”⁷⁵

Bu düşüncelerine rağmen ne var ki; konunun gizemli ve esrarlı oluşu, Abduh’un da merakını çekmiş, bir çok müellif gibi O da iste istemez kendini bu tartışmaların içinde bulmuştur⁷⁶.

Bu konudaki esrar ve gizemlilik sürdüğü müddetçe Allah’ın irâdesinin nasıl olduğunu, bu irâdenin insan irâdesiyle ve diğer varlıklarla ilişkisinin ne şekilde tezahür ettiğini insan aklının tek başına tartışarak çözemeyeceği açıktır. Bu noktada insan aklının yapacağı en tutarlı davranış, Kur’an nasslarına istinad ederek onun getirdiği bilgiler ışığında fikir yürütmektir.

Meseleye İlähî irâde ve insan irâdesi ilişkisi çerçevesinde bakıldığında; nasslar, İlähî irâdenin mutlak ve sonsuz olduğunu, Allah’ın dilediğini yaptığını, dilediği şekilde hükmettiğini ifade etmektedirler. Tabii ki insanın irâdesine vurgu yapan nasslar da vardır. Ancak insan irâdesinin İlähî irâde gibi olmadığı da apaçık ortadadır. Dolayısıyla böyle bir irâdenin İlähî irâdeyi sınırlandırdığı söylenemez.

Zaten Kelâm ekollerinin hiç birisi, insan irâdesinin İlähî irâdeyi sınırlandırdığı iddiasında değildir. Sadece Mu’tezilîler, *“İnsanın irâdesi ve fiili alanı ile Allah’ın irâdesi ve fiili alanını birbirine müdahale etmeyecek şekilde ayırmakla ve şerhlerin yaratıcısının Allah değil insan olduğu, İlähî irâdenin şerhlere taalluk etmediği”* anlayışlarıyla, kendileri İlähî irâdeyi sınırlandırdıklarını kabul etmeseler de, böyle bir görüntü vermişler ve bu yüzden de Ehl-i Sünnetin eleştirisine hedef olmuşlardır.

Konunun entellektüel düzeyde tartışılması şüphesiz çok yararlıdır. Ne var ki, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu vb. soyut kavramların tartışılmasından müşahhas bir netice almak mümkün görünmemektedir. Bu konuda düşünürken Kur’an âyetlerinin ışığında fikir yürütmek en sağlıklı yol olsa gerektir. Aksi takdirde sonuçsuz tartışmalar uza-yıp gidecektir.

75) Abduh, Muhammed, *Risâletü’l-Tevhîd*, Kahire, 1989, 73.

76) Bkz. Abduh, 70-75.